

Golovanov S. O. Transformations in the land army of the Athenian polis in the Peloponnesian War (431–404 BC)

The article is devoted to the analysis of the ground forces of the Athenian polis and changes that took place in the Athenian army under the influence of Peloponnesian War events. Special attention is paid to the phalanx tactics, non-armor infantry and cavalry in battling, analysis of the mercenary institute in the polis army.

Keywords: Peloponnesian War, Athens, phalanx, hoplite, non-armor infantry, peltasts, mercenaries.

УДК 931/939(37)

М. М. Сайко

КРЕДИТНІ ВІДНОСИНИ В АНТИЧНОМУ РИМІ ЗА «ІНСТИТУЦІЯМИ» ГАЯ

У статті розглянуті основні характеристики кредитних відносин в Римі на основі аналізу положень, які містяться в «Інституціях» римського юриста Гая. Проаналізований найдавніший вид кредитної угоди – «пехит», суть якої полягала в отриманні позики під заставу власного тіла. Визначені характерні риси вербальних контрактів, серед яких виділені «adpromisio» і «adstipulatio». Розглянуті особливості реальних контрактів «mutuum» і «fiducia». Проаналізовані літеральні контракти і договір товариства, який відносять до консенсуальних контрактів.

Ключові слова: античний Рим, Гай, інституції, зобов'язальні контракти, нексум.

Римський юрист Гай по праву вважається одним із найбільших авторитетів у галузі римського права. Відомо, що відповідно до закону про цитування, виданим імператором Валентиніаном III (425-455 рр.) у 426 р., судді, при винесенні рішення, могли посилатися виключно на твори Папініана, Павла, Ульпіана, Модестіна і Гая, а також на твори тих авторів, на яких вони посилалися (Сцевола, Сабін, Юліан, Марцел тощо). До того ж, із творчого спадку Гая, до нашого часу дійшли не лише цитати в «Дигестах», і фрагменти окремих творів, як це сталося з творами інших юристів, а й великий підручник з права, яким і були означені «Інституції». Значна частина «Інституцій» присвячена зобов'язальному праву, тому вивчення змісту цього важливого джерела абсолютно необхідне для розуміння кредитних відносин в античному Римі.

Про Гая і його творчість написано вже немало і охарактеризувати чи, навіть, перерахувати всі наукові дослідження на цю тему немає ніякої можливості. До того ж, до нашого завдання не входить повний аналіз життя і творчості Гая, і тому ми обмежимося характеристикою найбільш важливих робіт, серед яких відзначимо дослідження І. Гурлянда [3] та Г. Дернбурга [11], а також статтю Т. Моммзена «Гай, як провінційний юрист» [15]. По багатьом з важливих питань означені автори притримуються різних точок зору, що дає можливість з великою долею вірогідності реконструювати основні віхи життя і творчості видатного юриста. У нашому дослідженні використані також роботи з основ римського права, зокрема, словники Ф. Дидинського [4] і М. Бартошека [1], дослідження Р. Зома [5], К. Чиларжа [9] і С. Муромцева [6]. Положення, приведені Гаєм, активно використовувалися й істориками, які досліджували кредитні відносини в античному Римі. Серед останніх відзначимо роботи В. Краута [14], Г. Білетера [10], К. Смірнова [7] і, нарешті, Л. Гольдшміда [13].

Однак, для подальшої роботи над темою кредитних відносин в античному Римі, необхідно упорядкувати і осмислити згадки про кредит, поміщені в «Інституціях» Гая. Зрозуміло, що у рамках одного-єдиного дослідження це зробити неможливо, тому приходиться обирати найважливіше і це, на нашу думку, зобов'язальні контракти. Таким чином, основним завданням нашої роботи є упорядкування і аналіз відомостей про один з найважливіших елементів кредитних відносин – зобов'язальні контракти. Необхідно визначити їх зміст і основні характеристики у відповідності з вченням Гая.

Як вказувалося вище, про життя і творчість Гая розповіли І. Гурлянд, Г. Дернбург і Т. Моммзен. Гурлянд відносив роки життя Гая до проміжку між початком правління Адріана і початком самостійного правління імператора Комода, тобто, між 117 і 180 роками [3, с. 1], на думку Дернбурга, Гай народився в кінці правління Траяна [11, с. 76], Моммзен вважав що зрілого віку Гай досяг перед смертю Адріана [15, с. 15]. Ці дані не дуже різняться і розбіжності в думках для нас не дуже суттєві, тому, не боячись власти у велику помилку, можна визначити роки життя Гая приблизно між 120 і 180 роками.

Нам невідоме повне ім'я Гая. Зазвичай, у римського громадянина ім'я складалося з трьох частин: praenomen, nomen gentilicium, cognomen, однак до нас дійшов лише його praenomen Gaius. Причини цього невідомі, хоча Дернбург намагався пояснити це величезною популярністю Гая, внаслідок чого його повне ім'я було скорочене ще за життя славетного юриста, а інші частини ім'я з часом забулися [11, с. 96].

У питанні про те де, в якому місті, чи провінції імперії жив і працював Гай, також існує розмаїття думок, з яких ми приведемо дві основні. З самої назви роботи Моммзена видно, що вчений вважав Гая провінційним юристом, який проживав у місті Троя в провінції Азія [15]. Дернбург же відстоює думку про те, що Гай жив і викладав право у самому Римі [11, с. 80-84]. Основним доказом Дернбурга є, власне, величезний вплив Гая на розвиток юридичної науки в Римі. Важко уявити, що якийсь маловідомий провінційний юрист був поставлений Валентиніаном в один ряд з такими корифеями як Папініан, Модестин, Ульпіан та інші. На думку Гурлянда, Гай міг народитись у провінції Азія, але все своє свідоме життя жив і працював у Римі [3, с. 23].

Нам відомі назви 19 творів Гая, але до нас дійшли лише «Інституції». Про інші твори ми знаємо лише з тих 504 фрагментів, які використані в «Дигестах» [3, с. 32]. Щодо часу написання «Інституцій», то у цьому питанні також існує велике різноманіття думок. Не вдаючись до непотрібної, у даному випадку, дискусії, приєднуємося до точки зору Гурлянда, який визначив, що частина «Інституцій» написана за правління Антоніна Пія, частина – вже за Марка Аврелія [3, с. 37].

Щодо того, що собою представляють «Інституції Гая» є дві основні думки. Дербург висунув досить цікаву версію, що «Інституції» – це конспект лекцій Гая, записаний одним із слухачів. Він був виданий самим Гаєм після незначної правки, але без обробки, необхідної для перетворення конспекту лекцій у справжній підручник [11]. Однак, на думку Гурлянда, яку він детально обґрунтував, «Інституції» – це короткий систематичний підручник, призначений для попередньої підготовки юристів [3, с. 104].

Рукопис Гая у списку VI ст. був відкритий Бартольдом Нібуром у 1816 році у Вероні і вперше опублікований у 1877 р. У нашій роботі ми використали латинський текст «Інституцій» поміщений на сайті «The Latin library» [12], а також російський переклад Ф. Дидинського, перевиданий у 1997 р. за редакцією В. Савельєва і Л. Кофанова [2].

«Інституції» Гая поділені на 4 книги: право особисте (I книга), право речове (II-III) і позови (IV). У свою чергу кожна книга поділена на параграфи: книга I (200 параграфів), II (289), III (225), IV (187). У роботі використані уривки з усіх чотирьох книг.

Контрактом у класичному праві вважався договір, визнаний цивільним правом і забезпечений позовним захистом. Гай нарахував чотири види зобов'язальних контрактів: ті, які виникають внаслідок передачі речі (*re*) – реальні; укладені за допомогою слів (*verbum*) – вербальні; укладені за допомогою письма (*litteris*) – літеральні; укладені внаслідок простої угоди (*consensus*) – консенсуальні (Gai. III, 89).

У цю класифікації Гай не включив найдавніший контракт – пехит, або кабальну позику, хоча у своїй книзі він про нього пише. Зважаючи на велике значення цього контракту не лише для кредитних відносин, а й для соціально-політичного розвитку Риму, саме з цього типу зобов'язального контракту ми й почнемо наш виклад.

Угода пехит була найдавнішим видом кредитної угоди. Вона полягала в отриманні позики під заставу власного тіла і у випадку невиплати позиченої суми позичальник перетворювався в кабального раба. Отримання і повернення позики відбувалося за допомогою процедури міді і терезів («*negotium per aes et libram*»). Мідь і терези застосовувалися тому, що ця процедура формувалася ще в ті часи, коли римляни у якості грошей використовували некарбовані зливки міді (*aes rude*). Ці гроші не рахували, а зважували («*non numerabat eam, sed appendebat*») (Gai. I, 122). Із введенням монети процедура перетворилася на формальність: покупець брав дрібну монетку і, вдаривши нею по терезах, передавав її продавцю замість справжніх грошей (справжня ж сума передавалася трохи раніше чи дещо пізніше).

Згадана угода застосовувалася щодо речей, до яких можна було доторкнутися рукою (*res mancipii*): нерухомої власності, рабів, худоби, потім грошей, тому й самі операції з цими речами носили назву «манципація» (*mancipatio*). За допомогою цієї процедури укладалися не лише позичкові угоди, але й угоди купівлі-продажу.

Процедура міді і терезів описана Гаєм у випадку купівлі раба. Вона здійснювалася у присутності не менш як п'яти повнолітніх римських громадян, а також вагаря. Покупець, тримаючи в руках шматок міді, казав таке: «стверджую, що цей раб по праву квіритів належить мені і він куплений мною за цю мідь і за допомогою цих терезів». Потім він наносив удар цим шматком міді по вагах і передавав його продавцю (Gai. I, 119).

При укладенні угоди «пехит», проводилась аналогічна процедура, лише переданий шматок міді символізував не купівельну суму, а капітал позики. У Гая немає опису процедури надання позики, але він привів опис акту її повернення. Весь обряд повторювався, але головні учасники угоди мінялися ролями. При поверненні боргу також були присутні не менш, ніж 5 свідків і вагар. Боржник повинен вимовити словесну формулу: «оскільки мене присудили дати тобі стільки-то тисяч сестерцій, то заради цього я проголошую себе вільним від тебе за допомогою цього металу і мідних терезів» (Gai. III, 174). Після цього від торкався мідною монеткою до вагів і передавав її у руки кредитора.

У випадку, якщо боржник не сплачував боргу, до позичальника застосовувалася процедура, деякі деталі якої висвітлені Гаєм. По завершенню обумовленого терміну позики закон зобов'язував останнього надати боржнику 30 пільгових днів для повернення боргу. Після закінчення означеного терміну кредитор приводив боржника до суду претора, і якщо відповідач відразу, негайно, не сплачував борг, кредитор проголошував таку формулу: «оскільки тебе зобов'язали сплатити таку-то суму, а ти її не сплатив... я з цього приводу «накладаю на тебе руку» і при цьому він брав його за якусь частину тіла. З цього моменту невинуватий боржник розглядався як засуджений і тому не мав права скинути з себе руку кредитора і відстоювати свої права у судовому засіданні. Він лише міг представити поручителя (*vindex*), який міг сплатити борг і скинути руку кредитора з боржника. Той, хто не представляв заступника, «відводився додому позивачем, який зв'язував і сковував боржника» («*domum ducabatur ab actore et vinciebatur*») (Gai. IV, 21). Законом Публілія Філона 370 р. до н. е. були гарантовані права поручителя. Він отримав право накладати руку на боржника, за якого він заплатив борг, якщо зроблена виплата не була відшкодована на протязі 6 місяців (Gai. IV, 22). Найгіршим для боржника було те, що з моменту накладання руки він вважався вже засудженим і далі судочинство припинялося, а у формулі, що проговорював кредитор обов'язково мав місце вираз («*pro judicato*»). З часом, як зауважив Гай, боржник перестав прирівнюватися до особи, засудженої в судовому засіданні («*id est non pro judicato*») (Gai. IV, 23). Нарешті, за законом Валія (імовірно

190 р. до н. е.) боржнику було надане право «скидати руку (кредитора) і захищатися особисто» («*permissum est sibi manum depellere et pro se agere*») (Gai. IV, 22).

Внаслідок реформ становище кабальних значно пом'якшилось і стало суттєво відрізнятися від становища справжніх рабів. Гай відзначав, що у випадку неналежного поведіння з ними вони можуть звернутися до суду з позовом про образу. Ці люди лишалися у залежності не довго, за винятком випадків, коли вони манципувалися внаслідок позову за нанесену шкоду (Gai. I, 141).

Угода «*per aes et libram*» була громіздкою і архаїчною і тому поступово вона була замінена іншими типами угод, серед яких розглянемо, у першу чергу, вербальні зобов'язання, або стипуляцію. Вербальне зобов'язання укладалося за допомогою питання і відповіді («*verbis obligatio fit ex interrogatione*») (Gai. III, 92). Гай привів приклади таких питань; «Чи клянешся дати?» («*dari spondes?*») – «клянусь» («*spondeo*»); «Даси?» («*dabis?*») – «дам» («*dabo*»); «Обіцяєш?» («*promittis?*») – «обіцяю» («*promitto*»); «Даєш слово честі?» («*fideipromittis?*») – «даю слово честі» («*fideipromitto*»); «Ручаєшся?» («*fideijubes?*») – «ручаюсь» («*fideijubeo*»); «Зробиш?» («*facies?*») – «зроблю» («*faciam*») (Gai. III, 92). Предметом стипуляції могло бути все, що являло собою предмет боргу. Зокрема, шляхом стипуляції здійснювалася угода про виплату відсотків.

Стипуляційне зобов'язання могло бути знищене лише стипуляцією, тобто формальною усною заявою кредитора про те, що він отримав борг. Боржник, заплативши те, що належало, запитував: «чи отримав ти те, що я обіцяв?» («*quod tibi ego promise, habesne acceptum*») на що слідувала відповідь: «отримав» («*habeo*»). Ця операція носила назву «виплата» («*acceptilatio*») (Gai. III, 169). Гай зауважив, що акцептиляція, є уявною виплатою, бо, якщо кредитор захоче простити боржнику його борг, він може дозволити проговорити акцептиляційну формулу (Gai. III, 169). За допомогою акцептиляції погашалися лише зобов'язання, укладені словесно, однак, як зауважив Гай, «будь-яке зобов'язання... може бути переведене в словесне і погашене шляхом акцептиляції» («*sed id, quod ex alia... potest in stipulationem deduci et per acceptilationem dissolvi*») (Gai. III, 170). Боржник міг, з дозволу кредитора, заплатити і не тим, чим належало («*aliud pro alio*») (Gai. III, 168). У більшості випадків це стосувалося «*res pro pecunia soluta*» – виплату речі замість грошей, найчастіше йшла мова про земельну ділянку. Ще одним засобом припинення зобов'язань була, так звана, новація («*novatio*»), відповідно до якої з укладенням нового зобов'язання дія першого припинялась (Gai. III, 176). Гай детально описав цю операцію: «...якщо я захочу, щоб те що належить мені, належало тобі... необхідно, щоб за моїм бажанням ти стипулював цей борг від мого боржника, внаслідок чого він звільнюється від боргу, що належить мені, і становиться твоїм боржником, що носить назву новація» («*...nam quod mihi ab aliquo debetur, id si velim tibi deberi... sed opus est, ut iubente me tu ab eo stipuleris; quae res efficit, ut a me liberetur et incipiat tibi teneri, quae dicitur novatio obligationis*») (Gai. II, 38). Без цієї процедури новий кредитор не міг пред'являти позовів від власного імені, а лише від імені старого кредитора (Gai. II, 39).

Стипуляція одного кредитора з одним боржником представляла найпростіший вид вербальної угоди. Однак, як з боку боржника, так і з боку кредитора могли виступати й інші особи, і тому до головної стипуляції приєднувалося ще декілька стипуляцій і встановлювалося декілька боржників, чи кредиторів по одному й тому ж зобов'язанню. З боку боржника таке збільшення осіб відбувалося у формі «*adpromisio*» (поручительство), з боку кредитора – у формі «*adstipulatio*».

Поручительство, як це видно з попереднього викладу, було відоме з давніх часів, але після того, як виникли вербальні зобов'язання, поручительство стало оформлятися у формі стипуляції. У цьому випадку стипуляційний договір укладався і з головним боржником, і з кожним із поручителів. У разі неповернення боргу кредитор був вільний пред'явити позов як до боржника, так і до кредитора.

Гай визначив три типи поручителів: «спонсор» («*sponsor*») від «*sponsio*» – клятва), «фідеіпромиссор» («*fideipromissores*») і «фідеіюссор» («*fideiussores*») (Gai. III, 115). Різниця в їх становищі зовнішньо виражалася у стипуляційній формулі. Після запитання головному боржнику і його відповіді кредитор звертався з запитанням до поручителя. Спонсора запитували: «Чи клянешся дати те ж саме?» («*idem dari spondes?*»), фідеіпромиссора – «Чи даєш ти слово честі, що даси те ж саме?» («*idem fideipromittis?*»), фідеіюссора – «Чи ручаєшся, що накажеш те ж саме?» («*idem fide tua esse jubes?*»). У відповідь отримували, відповідно: «*spondeo*», «*fidepromitto*», «*fide mea esse iubeo*» (Gai. III, 116).

На думку Гая, «юридичне становище спонсора було близьким до становища фідеіпромиссора, але становище фідеіюссора багато в чому відрізнялося від становища двох попередніх» («*sponsoris vero et fidepromissoris similis condicio est, fideiussoris valde dissimilis*») (Gai. III, 118).

Суттєвим недоліком *spondeo* і *fidepromissio* було те, що ці форми могли застосовуватися лише при словесних зобов'язаннях («*nam illi quidem nullis obligationibus accedere possunt nisi verborum*»). Фідеіюссор же допускався до будь-якого виду зобов'язань, він навіть міг поручитися за раба (Gai. III, 119).

Становище спонсорів і фідеіпромисорів регламентувалося декількома законами. Їхні зобов'язання погашалися після смерті і на нащадків не переходили («*sponsoris et fidepromissoris heres non tenetur*») (Gai. III, 120), тоді, як у випадку *fideiussio* відповідальність покладалася і на спадкоємців фідеіюссора. А у відповідності із законом Фурія (*Lex Furia*), відповідальність спонсора і фідеіпромисора обмежувалася двома роками («*item sponsor et fidepromissor per legem Furiam biennio liberantur*»), а зобов'язання поділялося на стількі частин, скільки їх буде на час повернення боргу. Відповідальність фідеіюссора була постійною і кожен з них відповідав по цілому боргу (Gai. III, 121). Правда, цей закон розповсюджувався лише на Італію і тому в провінціях, у цьому відношенні, становище всіх трьох категорій було однаковим. Виданий цей закон, на думку Ф. Дидинського у 344 р. [5], проте Бартошек датує його приблизно 196 р. до н. е. [2, с. 188]. Редактори російського перекладу «Інституцій» вважають, вірним датування Ф. Дидинського [2].

Закон Апулея (Lex Apuleia) встановив щодо спонсорів і фідепромісорів щось схоже на товариство («*quandam societatem*») стосовно відповідальності за борг; якщо хтось із них сплатить більше, ніж його доля, інші повинні відшкодувати його витрати у рівних долях (Gai. III, 122). На фідейосора дія цього закону не розповсюджувалася. Щодо часу видання цього закону, Гай зауважив, що закон Апулея був прийнятий до закону Фурія (Gai. III, 122). Біля 173 р. до н. е. був прийнятий закон Цицерія (Lex Cicereia), який зобов'язав боржника при встановленні кількох спонсорів і фідепромісорів публічно заявити, про те скільки спонсорів і фідепромісорів він залучає, хто вони і хто за яку суму поручився. Якщо ж цієї заяви не було, то спонсори і фідепромісори звільнялися від відповідальності. На думку Гая, дія цього закону розповсюджувалася і на фідейосорів (Gai. III, 123).

Нарешті, у відповідності із законом Корнелія 81 р. до н. е. (мається на увазі відомий Луцій Корнелій Сулла), який стосувався всіх трьох категорій поручителів, «одній і тій самій особі в один і той же рік заборонялося поручатися на суму більш ніж 20000 сестерцій, і навіть якщо поручителі зобов'язувалися на більшу суму, відповідальність вони несли лише за 20 тисяч» («*qua lege idem pro eodem apud eundem eodem anno vetatur in ampliore summa obligari creditae pecuniae quam in XX milia*») (Gai. III, 124).

Крім того, загальним правилом для всіх категорій поручителів було те, що вони не можуть брати зобов'язання на суму більшу, ніж сума боргу. «Зобов'язання поручителів є лише додатком до головного зобов'язання, а в додатку не може міститися більше, ніж у головній речі» («*horum obligatio accessio est principalis obligationis, nec plus in accessione esse potest quam in principali reo*») (Gai. III, 126). І, нарешті, відповідно до згаданого вище закону Публілія всі три категорії поручителів сплативши борг кредиторю, могли звернутися з позовом на боржника про повернення їм витрачених грошей (Gai. III, 127).

При укладенні боргового договору, як було вказано вище, могло бути не лише декілька боржників («*adpromissio*»), але й декілька кредиторів. Гай роз'яснив, що кредитора, який стипулює те ж саме, що й сам стипулятор звичайно називають адстипулятором («*volgo adstipulator vocamus*») (Gai. III, 110). Внаслідок цієї стипуляції для адстипулятора виникало повне кредиторське право по відношенню до боржника. Однак він був зобов'язаний передати отриману суму головному кредиторю, бо інакше той мав право звернутись з позовом до суду (Gai. III, 111). Рівним чином адстипулювати можна було на меншу суму, а не на більшу («*minus adstipulari potest, plus non potest*») (Gai. III, 113). Так, якщо основний кредитор стипулював 10 тисяч сестерцій, адстипулятор міг стипулювати 5 тисяч, але не навпаки («*itaque si ego sestertia X stipulatus sim, ille sestertia V stipulari potes, contra vero*») (Gai. III, 113). Адстипуляція була заснована на особистій довірі і тому вважалася недійсною адстипуляція раба («*item servus adstipulando nihil agit*»), хоча виступати стипулятором в інтересах господаря він мав право. Не могла виступати адстипулятором і манципована особа, бо за своїм юридичним становищем вона прирівнювалася до раба («*dem de eo, qui in mancipio est, magis placuit; nam et is servi loco est*»). Це ж саме стосувалося і дітей, які перебували під владою батька, а також дружини, яка була під владою чоловіка (Gai. III, 113).

Основною причиною залучення адстипуляторів було бажання основного кредитора забезпечити повернення позики власним спадкоємцям, бо відповідно до закону, адстипулятор після смерті основного кредитора, був зобов'язаний повернути отримані гроші його спадкоємцю і ніс відповідальність за позовом доручення («*post mortem nostram agat; qui si quid fuerit consecutus, de restituendo eo mandati iudicio heredi meo tenetur*») (Gai. III, 113).

Наступним видом зобов'язального контракту був реальний контракт. Зобов'язання встановлювалося внаслідок реальної передачі речі, і поки ця передача не відбувалася, зобов'язання з реальної угоди не виникало. До реальних контрактів відносять договір «*mutuum*» (позика); «*commodatum*» (договір про надання певної, індивідуально визначеної речі у безоплатне користування); «*depositum*» (договір збереження); «*contractus pignericus*» (застава), а також «*practum fiduciae*» (фідучія).

В «Інституціях» Гай дав чітке і ясне визначення позики «*mutuum*». Позика «виникає при тих речах, які визначаються вагою, рахунком і мірою» («*in his fere rebus contingit, quae res pondere, numero, mensura constant*»). Ці речі надаються для того, щоб вони стали власністю отримувачів, «щоб з часом були повернені не ті ж самі речі, але інші, тих же властивостей і якості» («*ut accipientium fiant et quandoque nobis non eadem, sed aliae eiusdem naturae reddantur*»). Звідси походить і назва позики (*mutuum*), бо «дане тобі з мого становиться твоїм» («*quia quod ita tibi a me datum est, ex meo tuum fit*») (Gai. III, 90). Суть цієї позики, як видно з цитати, полягала у тому що позичальник зобов'язувався повернути не ту ж саму річ (як це передбачалося у договорі «*commodatum*»), а річ такого ж роду: замість пшениці – пшеницю, замість грошей – гроші. Цим самим малося на увазі, що позичальник може здійснювати господарське використання отриманої позики (засіяти пшеницю, витратити отримані гроші) і отримати з цього прибуток. Кредитор, внаслідок цього, одержував право на отримання частини цього прибутку, тобто на стягнення позичкового відсотку.

Іншим видом реального договору був договір застави. Правовою підставою, яка дозволяла застосовувати цю операцію, було положення римського права про те, що у цьому випадку відповідальність боржника за зобов'язанням підкріплювалася речовим забезпеченням, «відповідальністю речі» (*res obligata*). У якості застави використовувалося як рухоме, так і нерухоме майно.

Початковою формою застави нерухомості була, так звана «*fiducia*». Ця угода полягала в тому, що боржник передавав кредиторю, для забезпечення боргу, право власності на нерухомість, уклавши договір «*practum fiduciae*», в силу якого кредитор був зобов'язаний повернути заставлену власність (Gai. II, 59). Передаючи заставу у власність кредитора, боржник надавав цьому останньому більше прав, ніж це вимагалось; боржник, таким чином, виявляв довіру (*fides*) до кредитора, очікуючи, що за вчасної виплати

боргу предмет застави йому буде повернутий. Звідси й назва операції – «фідуція», а сама операція належала до розряду фідуціарних, тобто довірчих. Фізично майно нікому не переходило, а продовжувало перебувати у користуванні позичальника, бо у відповідності з угодою, кредитор передавав це майно позичальнику у якості прекарія (Gai. II, 60).

Становище боржника було вкрай невідгидним, бо угода носила односторонній характер: новий власник, який надавав майно в користування позичальника, у відповідності із законом, нічим не був зв'язаний і міг вільно змінювати своє рішення. Новий власник міг у будь-який момент вимагати повернення «придбаного» майна у власне користування (шляхом *interdictum de precario*) і тим самим зруйнувати всі господарські розрахунки боржника. Причому, для того, щоб розпочати процедуру повернення майна, не потрібно було ніяких спеціальних підстав. З точки зору закону, достатньо було встановити сам факт прекарного користування і відібрання майна було гарантовано.

Кредитор навіть міг передати заставлене майно третій особі, і боржник у цьому випадку не мав формальних підстав вимагати його повернення, а отримував лише відшкодування збитків. У випадку невиконання боржником зобов'язання майно лишалося у власності кредитора, незважаючи на те, що сума боргу могла бути значно меншою ніж вартість застави. Причиною цього, було, на думку Гая, те, що «відчуження заставленої речі здійснюється ніби за бажанням заставодавця, бо при укладенні угоди обумовлено, що кредитор може продати заставлений предмет, якщо гроші вчасно не будуть виплачені» («*quod voluntate debitoris intellegitur pignus alienari, qui olim pactus est, ut liceret creditori pignus vendere, si pecunia non solvatur*») (Gai. II, 64). Тому в подальшому у практику ввійшли інші види застави: антихреза та іпотека, характер яких в більшій мірі розкритий не в «Інституціях», а в «Дигестах».

Ще одною формою контракту був, так званий літеральний, тобто письмовий, контракт (*contractus litteralis*). Він укладався за допомогою спеціальних прибутково-видаткових книг. Гай писав «зобов'язання вважається письмовим, якщо... заноситься в домашню книгу» (Gai. III, 128). Такі книги, ще з епохи пунічних війн, під впливом греків розповсюдились в Римі. Кожен батько родини (*pater familias*) вів домашню інвентарну книгу (*codex rationum domesticorum*), в якій були відображені різні частини майна, грошові кошти, нерухомість і рухомість, живий інвентар. Ця книга розміщувалася в особливій кімнаті для рахування («*tablinum*»). Власне, це була невеличка ніша в атрії, відділена від цього останнього завісою, в якій зберігався родинний архів і ділові документи. Однак, в комерційному середовищі і особливо у професійних банкірів, розповсюдились також інші книги. Це «щоденник» або «журнал» («*adversaria*» або «*ephemerida*»). Його вели на дерев'яній дощечці (*tabula*), залитий воском. Раз на місяць відомості з журналу переносилися в книгу прибутків та видатків, яка латинською називалася «*codex accepti et expensi*», якщо вона виконувалася на папірусі, чи пергаменті у вигляді сувою (кодексу), або «*tabulae accepti et expensi*» якщо виконувалася на дощечці. Зазвичай, кожна дощечка, чи сувій була поділена на дві частини: «прибутки» і «видатки».

Існувало два види записів: «від речі до особи» (*a re in personam*) і «від особи до особи» (*a persona in personam*) (Gai. III, 128). Запис від речі до особи мав місце в угодах купівлі-продажу, найму чи товариства, якщо одна із сторін здійснювала цю операцію в кредит («*a re in personam transscriptio fit, veluti si id, quod tu ex emptionis causa aut conductionis aut societatis mihi debeas*») (Gai. III, 128). Борг однієї із сторін переводився у позичкове зобов'язання. Для цього кожна із сторін робила записи у своїх рахункових книгах: кредитор записував суму як надану в позичку, позичальник записував цю суму як отриману («*alius expensum ferendo obliget alius obligetur*») (Gai. III, 137). Запис в графі «асцепті» одного відповідало запису в графі «*expensi*» іншого. При виплаті заборгованості проводилась зворотна операція.

Запис «від особи до особи» полягав у переводі боргу з однієї особи на іншу за згодою усіх учасників операції. Гай описав цю операцію на прикладі боржника Тіція (це ім'я римські юристи часто застосовували у прикладах): «запис від особи до особи має місце у випадку, якщо борг Тіція я запишу на тебе, тобто переведу борг Тіція на тебе» («*a persona in personam transscriptio fit, veluti si id, quod mihi Titius debet, tibi id expensum tulero, id est si Titius te pro se delegaverit mihi*») (Gai. III, 130). Надалі ця операція стала широко застосовуватися для жиророзрахунків – безготівкового переказу грошей від однієї особи до іншої.

Крім цих книг використовувалися також пам'ятні записи позик («*nomina arcaria*»). Вони оформлялися у вигляді окремої книги, яку в побуті називали «календар» («*kalendarium*»), бо звичайним терміном виплати позик і процентів за позикою були календи. Однак, записи у цій книзі створювали не письмове, а речове зобов'язання («*in his enim rei, non litterarum obligatio consistit*»). Тобто, ці записи не створювали зобов'язання, а лише свідчили про те, що зобов'язання укладене («*arcaria nomina nullam facere obligationem, sed obligationis factae testimonium praebere*») (Gai. III, 131).

Крім записів у рахункових книгах письмове зобов'язання виникало внаслідок укладення боргових розписок («*praeterea litterarum obligatio fieri... chirografis et syngrafis*»), проте, як зауважив Гай, цей вид зобов'язань притаманний перегрінам («*quod genus obligationis proprium peregrinorum est*») (Gai. III, 131). У тексті Гая вжиті терміни «*chirografis*» і «*syngrafis*». Строго кажучи, синграфа – це не розписка, а, скоріше, кредитний контракт – документ, що фіксував зобов'язання з обох сторін і скріплений підписами і печатками як кредитора, так і боржника. «*Chirographum*» же можна назвати справжньою розпискою – це документ, написаний від імені боржника що свідчив про його заборгованість.

Наступним видом контрактів були консенсуальні контракти, які укладалися шляхом простої згоди сторін. До таких контрактів відносили купівлю-продаж (*emptio-venditio*), найм (*locatio-conductio*), доручення (*mandatum*) і товариства (*societas*).

У даній роботі ми розглянемо договір товариства, причому нас цікавить лише класифікація основних типів товариств, які привів Гай. Він писав: «товариство ми звичайно укладаємо або всім своїм майном

(*totum bonorum*), або для здійснення певної угоди (*unius alicuius negotii*) (Gai. III, 148). У цьому визначенні Гай веде мову про два типи товариства: повне товариство і товариство для здійснення однієї угоди. У повному товаристві «*societas omnium bonorum*» об'єднувалося, як вказав Гай, усе майно членів компанії. У більшості випадків, це товариство носило ім'я найбільш впливового його члена і, зазвичай, складалося з більш чи менш близьких родичів і численного технічного персоналу, до якого входили вільновідпущеники і раби. Другий тип товариства – це компанія, створена для здійснення однієї-єдиної угоди – *societas unius rei*. Ці два типи товариств представляли собою ніби два полюси, між якими розташовувалися всі інші типи. Серед них відзначимо товариство з обмеженою відповідальністю, в яких об'єднувалось не все майно, а лише те, яке призначалось для спільної діяльності, а відповідальність компаньйонів була обмежена розміром внесеного паю (*societas quaestus*), а також *societas unius negotiationis* – товариство для здійснення якогось одного виду діяльності, наприклад, торгової чи кредитної [див.: 8].

Товариства *societas unius rei* досить часто створювалися для того, щоб об'єднати капітали для надання позики. Приведемо один приклад такого кредитного товариства. У написі 167 р. йде мова про угоду укладену між двома кредиторами на строк від січневих календ до квітневих ід для надання позики, яка складалася з внесків кожного з членів товариства (CIL, III, № XIII). З іншого боку, до *societas unius negotiationis* належали й товариства відкупників податків (*societas vectigalium publicorum*) [14], кредитна діяльність яких відіграла визначну роль не лише у соціально-економічній, а й у політичній історії Рима часів пізньої республіки.

Таким чином, у нашій статті розглянуті п'ять типів зобов'язальних контрактів: кабальна позика, вербальні, реальні, літеральні і консенсуальні контракти. Кабальні контракти укладалися за допомогою «процедури міді і вагів» у присутності п'яти свідків і вагаря, причому переданий шматок міді символізував капітал позики. Особа, яка не повертала борг в обумовлений термін, перетворювалася у кабального раба, але з часом, внаслідок цілого ряду реформ становище кабального було суттєво пом'якшене.

Оскільки «угода міді і вагів» була громіздкою і архаїчною, у III-II ст. до н.е. вона була замінена іншими типами угод, серед яких варто виділити вербальні зобов'язання, або стипуляцію. Серед основних типів вербальних угод розглянуті проста стипуляція одного кредитора з одним боржником, а також угоди «*adpromisio*» і «*adstipulatio*». Еволюція цих останніх угод розглянута від їх виникнення і до епохи пізньої імперії.

Серед реальних контрактів розглянуті угоди позики («*mutuum*») і заставу нерухомості (*fiducia*). Фідуція була початковою формою застави, проте мала певні незручності і тому на певному етапі розвитку кредитних відносин відмерла і у подальшому у практику ввійшли інші види застави: антихреза та іпотека,

Ще одним видом зобов'язального контракту був літеральний контракт, який укладався за допомогою спеціальних прибутково-видаткових книг. Визначені основні види таких книг: «книга прибутків і видатків» і «календар», а також два типи боргових розписок. З консенсуальних договорів розглянутий договір товариства. В античному Римі існувало декілька типів товариств, які мали відношення до кредитної справи: кредитні товариства, які утворювалися задля злиття капіталів для надання конкретної позики, а також товариства відкупників податків (*societas vectigalium publicorum*), які відіграли визначну роль не лише у соціально-економічній, а й у політичній історії Рима часів пізньої республіки.

Вивчення і аналіз основних норм римського права, які подав римський юрист Гай щодо зобов'язальних контрактів, дає нам хорошу основу для розуміння і подальшого вивчення реальних кредитних відносин в античному Римі.

Джерела і література

1. Бартошек Милан. Римское право Понятия, термины, определения : [Пер. с чеш.] / Милан Бартошек ; авт. предисл. и коммент. З. М. Черниловский. – М. : Юрид. лит., 1989. – 447 с.
2. Гай. Институции Кн. 1-4 / Гай ; Пер. с лат. Ф. Дыдынского. – М. : Юристъ, 1997. – 361 с.
3. Гурлянд Илья Яковлевич. Римский юрист Гай и его сочинения / И. Гурлянд. – Ярославль : типо-лит. М. Х. Фальк, 1894. – 153 с.
4. Дыдынский Федор. Латинско-русский словарь к источникам римского права / Федор Дыдынский. 2-е изд., испр. и доп. – Варшава : тип. К. Ковалевского, 1896. – IV + 466 с.
5. Зом Р. Институции. История и система римского гражданского права. Ч. 2 : Система. Выпуск I : Общая часть и вещное право / Р. Зом. – Сергиев Посад : тип. И. И. Иванова, 1916. – 230 с.
6. Муромцев С. Гражданское право Древнего Рима. – М.: тип. А. И. Мамонтова, 1883. – 734 с.
7. Смирнов К. М. Банки и банкирский депозит в Риме // К. М. Смирнов. – Одесса : «Экон. тип.», 1909. – 198 с.
8. Сайко М. М. До питання про типологію торгово-кредитних об'єднань у Стародавньому Римі в епоху пізньої республіки (III-I ст. до н.е.) // Науковий вісник Буковинської державної фінансової академії : Збірник наукових праць. Вип. 3 (12). Ч. 2 : Економічні науки. – Чернівці: Технодрук, 2008. – С. 295-304.
9. Чиларж К. Учебник институций римского права / К. Чиларж. – М. : печатня А. И. Снегиревой, 1906. – 500 с.
10. Billeter Gustav. Geschichte des Zinsfusses im griechisch-romischen Altertum bis auf Justinian / Gustav Billeter. – Leipzig : B. G. Teubner, 1898. – XII + 381 s.
11. Dernburg Heinrich. Die Institutionen des Gajus – ein Gelegenheit aus dem Jahre 161 nach Christi Geburt / Heinrich Dernburg. – Halle, 1869. – 134 s.
12. Gai. Institutionum commentarius. [On-line resource. Access mode: <http://www.thelatinlibrary.com/gaius.html>]. Access – December 14, 2007.
13. Goldschmidt L. Universalgeschichte des Handelsrechts / L. Goldschmidt. – Stuttgart : Scientia Antiquariat, 1891. – 468 с.
14. Kraut Wilhelm. De argentariis et nummulariis commentatio / Wilhelm Kraut. – Göttingae : apud Henricum Dieterich, 1826. – 136 s.

15. Mommsen Theodor. Gaius ein Provinzialjurist // Jahrbuch des gemeinen deutschen Rechts. – Bd. 3. – Leipzig: Verlag von Hirzel, 1859. – S. 1-15.

Скорочення:

Gai. – Gaius.

Institutiones – Інституції Гая.

CIL – Corpus Inscriptionum Latinarum – Корпус латинських написів.

Сайко М. Н. Кредитные отношения в античном Риме по «Институциям» Гая

В статье рассмотрены основные характеристики кредитных отношений в Риме на основе анализа положений, содержащихся в «Институциях» римского юриста Гая. Проанализирован древнейший вид кредитного соглашения – «nexum», суть которого заключалась в получении ссуды под залог собственного тела. Определены характерные особенности вербальных контрактов, среди которых выделены «adpromisio» и «adstipulatio». Рассмотрены особенности реальных контрактов «mutuum» и «fiducia». Проанализированы литеральные контракты и договор товарищества, который относят к консенсуальным контрактам.

Ключевые слова: античный Рим, Гай, институции, обязательственные контракты, nexum.

Sayko M. M. The Credit relations in ancient Rome by Guy's «Institutions»

The main characteristics of credit relations in Rome based on an analysis of the provisions contained in the «Institutions» of the Roman jurist Gaius are described in the article. An ancient type of loan agreement – nexum, whose essence was to obtain loans bail one's own body, is analyzed. The characteristic features of verbal contracts, among which are marked «adpromisio» and «adstipulatio» are identified. The features of real contracts «mutuum» and «fiducia» are considered. The literal contracts and terms of partnership, which is considered to be the consensual contracts are analyzed.

Keywords: ancient Rome, Guy, institutions, the obligation's contracts, nexum.

УДК 94(73)“1885/1917”

Є. А. Врадій

ОБРАЗ АНАРХІСТА У АМЕРИКАНСЬКІЙ ПРЕСІ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ. (НА ПРИКЛАДІ «THE NEW YORK TIMES»)

У статті викладені результати дослідження матеріалів «The New York Times», присвячених діяльності анархістів у США та країнах Західної Європи. Проаналізовано способи подання інформації, жанрові особливості, емоційна тональність та змістове навантаження статей та виокремлено характерні риси газетного образу анархіста ХІХ – початку ХХ ст. Зроблена спроба визначити ступінь впливу даного образу на читацьку аудиторію, зокрема, та, загалом, на суспільне сприйняття явища політичного анархізму.

Ключові слова: анархізм, «збройний контекст», конспірація, якісна преса, політичний мітинг, терористична акція.

Невід'ємною складовою громадянського суспільства є вільний доступ та обмін інформацією. Саме це виступає запорукою успішного функціонування та існування суспільства взаємної відповідальності та одночасної інтеграції соціуму. Особливої ваги при цьому набуває роль засобів масової інформації, що виступають у якості своєрідних трансляторів інформації, якої потребує суспільство, та, одночасно з цим, конструює нові інформаційні запити. З огляду на це, особливий інтерес викликають образи дійсності, які формулюються та поширюються ЗМІ у соціумі та відповідно впливають на громадську думку. Минуле дає чимало прикладів того, як інформаційні образи, свідомо чи несвідомо сформовані, визначали ставлення суспільства до окремих акторів суспільно-політичних процесів – політиків, політичних партій, рухів тощо.

Межа ХІХ – ХХ ст. ознаменувалася активізацією діяльності лівих антиурядових сил як в Російській імперії, так і у багатьох країнах Західної Європи та Америки. Найрадикальнішу позицію займали представники анархістського напрямку, які вимагали корінних змін суспільного устрою та ліквідації усіх державних інституцій – засобу експлуатації можливими класами народних мас. Саме з кінця ХІХ ст. термін «анархіст» активно поширюється у пресі, є джерелом певних асоціативних комплексів, які, у свою чергу, сформували суб'єктивний масовий образ анархіста, що був для простих обивателів свого роду уособленням революційного радикалізму.

Наукове осягнення проблем історії анархізму має власну історіографічну традицію. Дослідники створили солідний масив праць, у яких звертали свою увагу на ідеологію, масштаби діяльності, соціальне обличчя анархістського руху та ін. [1-5]. Утім, аспект сприйняття революціонерів суспільством, особливостей неформального діалогу політичної сили та соціуму є малодослідженим. Хоча саме у ньому ми вбачаємо перспективи для інтерпретації можливих причин того, чому ідеї анархізму набули масової популярності лише серед окремих верств суспільства, чому саме анархісти та їхня діяльність були та залишаються оповитими негативними стереотипами в тощо.

У якості матеріалу для дослідження було обрано «The New York Times» – американську щоденну газету, яка не дивлячись на власний регіональний статус, входить до трійки найбільш популярних видань